

НАЦОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ЩЕРБАК ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.04.09

**ТИПОЛОГІЯ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ
У ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

10.01.01 — українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
БІЛОУС Петро Васильович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри українського літературознавства та
компаративістики.

Офіційні опоненти: – доктор філологічних наук, професор
СЛПУШКО Оксана Миколаївна,
Інститут філології Київського національного університету імені
Тараса Шевченка,
завідувач кафедри історії української літератури та
шевченкознавства;

– кандидат філологічних наук, доцент
САВЧЕНКО Ірина Віталіївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
доцент кафедри української літератури.

Захист відбудеться “ ____ ” жовтня 2016 р. о _____ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “ ____ ” вересня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. М. Нога

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність роботи. Дослідження давньої української літератури має значну за обсягом бібліографію з багатолітньою традицією. До її вивчення причетні українські дослідники М. Максимович, М. Костомаров, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, Д. Чижевський, М. Гнатишак, С. Єфремов, І. Огієнко, О. Білецький, Ю. Шевельов, Л. Махновець, В. Яременко, О. Мишанич, В. Кречотень, В. Шевчук, М. Сулима, І. Ісіченко, М. Корпанюк, О. Александров, Ю. Пелешенко, П. Білоус, О. Сліпушко; деякі російські медієвісти – О. Шахматов, Д. Лихачов, Б. Рібаков. Проте окремі її аспекти досі ґрунтовно не вивчені. Зокрема це стосується жіночих образів у середньовічній та бароковій літературі України. Дослідники здебільшого зверталися до характеристики образу княгині Ольги в літописах і житті, образу Діви Марії в апокрифах та проповідницькій прозі, Ярославни зі “Слова про Ігорів похід”. Загальна картина у зображенні жінок, типологія жіночих образів у давній українській літературі залишаються невивченими. Така неувага пов’язана передусім зі ставленням до жінок у давні часи, коли православна традиція віддавала першість чоловічому началу у суспільному бутті (образи князів, гетьманів, священнослужителів), а жінки залишалися на маргінесах художньої свідомості. Це призвело до незначної частоти звертань письменників до жіночих образів, більшість із яких лежала поза межами ідейного спрямування та художньої специфіки старовинних творів. Для повноти уявлень про художньо-образний світ вітчизняної літератури доби Середньовіччя та Бароко необхідно виявити, дослідити і систематизувати образи жінок, з’ясувавши їх місце, роль і значення в художній структурі давнього письменства.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі українського літературознавства та компаративістики Житомирського державного університету імені Івана Франка в рамках проблеми «Історична поетика української літератури». Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 6 від 26 грудня 2012 року) та Науковою радою НАН України з проблем «Класична спадщина і сучасна художня література» (протокол № 1 від 26 лютого 2013 року).

Мета роботи – з’ясувати та дослідити типологію жіночих образів на матеріалі творів середньовічного та барокового періоду в історії української літератури.

З метою роботи пов’язані такі **завдання**:

1. Виявити у творах середньовічної та барокової української літератури жіночі образи.
2. Дослідити художнє значення жіночих літературних персонажів, визначити роль жінок в історичних чи вигаданих автором подіях, які описуються у творі.
3. Згрупувати жіночі образи за типами (історична особа, релігійна особа, грішниця тощо),

відповідно до історичної епохи – Середньовіччя та Бароко.

4. Проаналізувати, якими літературно-художніми засобами створений той чи інший жіночий образ.

Об'єкт дослідження — твори української літератури періодів Середньовіччя та Бароко (XI – XVIII ст.).

Предмет дослідження — жіночі образи у давній українській літературі.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці українських та зарубіжних літературознавців М. Грушевського, М. Возняка, Д. Чижевського, Л. Махновця, О. Мишанича, Д. Лихачова, Б. Рибаківа, П. Білоуса, Ю. Пелешенка, О. Сліпушко, В. Шевчука, Б. Яценка та ін.

Наукова методологія дослідження ґрунтується на засадах герменевтики (Г.-Г. Гадамер, В. Дільтей, П. Рікер), складовою частиною якої є християнська екзегетика, що зосереджується на тлумаченні Святого Письма (Августин Аврелій, Климент Александрійський, Аннік де Сузнель). У дослідженні застосовуються окремі положення теорії архетипів (К.-Г. Юнг), міфологічного аналізу (М. Еліаде, О. Лосєв), літературної компаративістики (Д. Лихачов, Д. Чижевський).

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що:

- вперше в українському літературознавстві подано загальну характеристику жіночих образів у давньому українському письменстві;
- окреслено типологію жіночих образів, змальованих в українських творах доби Середньовіччя та Бароко;
- виявлено та охарактеризовано найтиповіші художні прийоми змалювання жіночих образів у давній українській літературі.

Теоретичне значення одержаних результатів. Теоретичне обґрунтування типології і засобів творення образів жінок у давньому українському письменстві дозволило виявити специфіку художнього світу у межах середньовічного та барокового образного мислення, оприятити особливості жіночих персонажів та їх співвідношення з чоловічими персонажами (гендерний аспект давньої літератури).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний у дисертації фактичний і теоретичний матеріал, а також запропоновані висновки можуть бути використані для подальших спеціальних досліджень художньої природи давньоукраїнських пам'яток, а також для глибшого вивчення жіночих образів у давній українській літературі. Окремі аспекти та розділи дисертації можуть бути використані у викладанні навчальних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження були представлені як доповіді на конференціях: XII Міжнародній науковій конференції молодих учених, яка відбулася 19-21 червня 2013 року в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України у

Києві; Міжнародній науковій конференції «Скарбниця розуму: інтелектуальний дискурс літератури», яка проводилася 26-27 вересня 2013 року в Інституті філології та соціальних комунікацій Бердянського державного педагогічного університету; XIII Всеукраїнській науковій конференції молодих філологів «Vivat academia» у Львівському національному університеті імені Івана Франка 24 квітня 2015 року; Всеукраїнській науковій конференції студентів та аспірантів «Культурний простір України: від Київської Русі до сьогодення» у Чернігівському НПУ 7 травня 2015 року; XIII Міжнародній науковій конференції молодих учених в Інституті літератури ім. Шевченка НАН України 16-18 вересня 2015 року.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено у восьми наукових статтях, опублікованих у фахових українських і зарубіжних виданнях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (207). Загальний обсяг дисертації становить 188 сторінки, із них 171 сторінки – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт і предмет, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено методологічну основу, розкрито наукову новизну дисертації, її теоретичне та практичне значення, подано відомості про публікації та апробацію результатів.

Перший розділ **“ЖІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ХУДОЖНЬОГО ЗОБРАЖЕННЯ У ДАВНЬОМУ ПИСЬМЕНСТВІ”** покликаний дати загальне теоретичне уявлення про місце і роль жінки у давній українській літературі, встановити діапазон літературознавчих досліджень жіночих образів у давніх текстах.

У підрозділі **1.1. “Наукове висвітлення проблеми”** окреслено коло дослідників та їхніх історико-літературознавчих праць, присвячених вивченню давньої української літератури (XI – XVIII ст.). Зокрема виділено напрацювання таких науковців, як М. Максимович, М. Костомаров, І. Франко, М. Грушевський, Д. Чижевський, І. Огієнко та ін., які заклали фундамент української літературної медієвістики. Вагомий внесок у вивчення давніх текстів зробили праці українських дослідників О. Білецького, Л. Махновця, О. Мишанича, В. Шевчука, а також російських — О. Шахматова, Д. Лихачова, Б. Рибаківа. Під новим кутом зору аналізують історію України та її давню літературу сучасні медієвісти М. Сулима, Л. Ушкалов, архієпископ Ігор Ісіченко, О. Сліпушко, П. Білоус, Ю. Пелешенко, М. Корпанюк, О. Александров та ін. З'ясовано, що літературознавців XIX – початку XXI ст. цікавили здебільшого питання походження тексту, встановлення періоду його створення, автентичність літературних пам'яток, мовно-стилістичні

особливості, зв'язок з історичними подіями. Якщо ж дослідження стосувалися образів-персонажів, то, як правило, уваги заслуговували чоловічі постаті князів, гетьманів, духовних осіб.

Окремі жіночі особистості української історії цікавили дослідників загалом з історичного погляду, і зрідка — як художній образ. Зокрема, жіночим постатям княжої доби на руських землях присвячена книга російської дослідниці Наталії Пушкарьової “Жінки Давньої Русі”, видана 1989 р. У ній подано життєписи ключових історичних особистостей жіночої статі від княгині Ольги до Олени Московської, дочки Василя III, тобто за період у майже шість століть. Окрім біографічних нарисів робота містить також відомості про місце і роль жінки на Русі X – XV ст. загалом.

Найбільшу ж увагу у дослідників привернула княгиня Ольга, дослідженню постаті якої присвячують праці як українські, так і російські історики. Зокрема, у історико-літературному нарисі Володимира Рички “Княгиня Ольга” (2004) детально описано її життя: спираючись на київські, візантійські та німецькі джерела, автор з'ясовує питання походження княгині і правдивості тих чи інших свідчень про неї у літописах; у додатках подано тексти ключових першоджерел про Ольгу. Аналогічну за змістом, але з дещо іншими висновками, біографію Ольги написав російський дослідник А. Карпов, де спостерігається намагання обґрунтувати її псковське походження, на противагу В. Ричці, який вважає, що Ольга, імовірно, прибула з Болгарії.

Питанню походження й ідентифікації власного імені дружини Романа Мстиславича і матері Данила Галицького присвячена праця Олександра Майорова “Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора у Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця” (2012).

Із найновіших історичних досліджень на тему давнього українського жіноцтва відома монографія Євгена Луняка “Анна Руська — королева Франції” (2010), в якій автор детально, на матеріалі десятків французьких джерел і праць розповідає про долю знаменитої київської княжни, подає свідчення істориків про Анну від XI до XVIII століття включно. Ця праця, яка, безперечно, має цінність для історичної науки, на жаль, мало може прислужитися для вивчення типології жіночих образів у давній українській літературі, бо Анна Ярославна у вітчизняних літописах ніде не згадана.

Загалом, у більшості історичних праць українських чи російських дослідників про того або іншого князя Київської Русі тема жіноцтва об'єктивно присутня, бо хоч і мало відомого з літописів про родинні зв'язки руських правителів, але ж у них були матері, дружини, дочки чи сестри, які відіграли певну роль у їхньому житті і залишили свої імена у давніх пам'ятках. До дискурсивного вивчення типології жіночих образів у давній українській літературі ніхто не звертався.

Підрозділ 1.2. “Жінка у християнському дискурсі” присвячений аналізу жіночих образів у Біблії та групуванню їх на окремі типи. У процесі роботи було виділено такі типи: жінки-грішниця, які з власної волі чи проти неї спокушають чоловіка; нерозумні жінки; грішниця, які стали на праведний шлях; благочестиві послідовниці Ісуса Христа; праведні дружини та образ Діви Марії.

З'ясовано, що образи жінок відіграють у Біблії вагому роль, хоча жодна з них не була пророком або апостолом, до жодної, крім Богородиці, не звертався Бог, а у випадку з Марією – через посередництво архангела Гавриїла. Біблія звертає увагу на добropорядних жінок, які мудро корилися своїм чоловікам. До жінок, які були грішницями, але розкаялися і почали творити добро в ім'я Ісуса Христа, Євангеліє ставляться з повагою, і навіть більшою, ніж до праведниць, бо ж, як сказав Ісус, один грішник, який покався, кращий за сто праведників. Що ж до Діви Марії, то її традиційно зображено з повагою і благоговінням.

Крім цього, до уваги бралися й загальні настанови щодо жінок у посланнях апостола Павла, який, з одного боку, забороняв жінкам вчити чоловіків, верховодити над ними, адже Адам був створений раніше від Єви, і саме жінка створена для чоловіка, а не навпаки; з іншого боку — апостол заповідає чоловікам любити своїх жінок, бо жінка є славою чоловіка. Також у підрозділі проаналізовано образ жінки у “Пісні Пісень” Соломона і зроблено висновок, що він для Біблії є унікальним, його важко віднести до якогось конкретного типу, бо він має виключно поетичний характер, не позначений якимись моральними оцінками.

У другому розділі **“ОБРАЗ ЖІНКИ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ”** подано низку типів жіночих образів, які трапляються у текстах української літератури XI — XV ст. Обґрунтовано, що найпоширенішими типами у середньовічних пам'ятках є такі: історичний тип, тип грішниці, релігійний тип. Окремо виділено образ княгині Ольги, а також образ жінки у “Слові о полку Ігоревім”.

У підрозділі **2.1. “Історичний тип жінки”** представлено найпопулярніший тип жінки у киеворуській літературі — історичний. Об'єкт уваги у цьому підрозділі становлять “Повість минулих літ”, Київський і Галицько-Волинський літописи. Встановлено, що історичним типом жінки найчастіше були дружини, дочки і матері правителів. Залежно від ролі, яку відігравала та чи інша жінка у державних справах, а також від ступеня поваги до неї у княжому оточенні книжник присвячував їй літописну згадку, літописне оповідання або літописну повість.

З'ясовано, що у “Повісті минулих літ” змістовних жіночих образів не так багато, зокрема це дружини князя Володимира Святославича Рогніда Полоцька та Анна Візантійська. Проте детальний аналіз твору дав змогу виявити, що у подіях “Повісті”, які стосуються дохристиянського періоду історії Русі, образи жінок не тільки мають яскравіші відтінки, а й часто жінки мають імена, що зрідка трапляється у пізнішій частині літопису, так само, як і в пізнішому літописанні. Також помітне місце у “Повісті” займає постать Марії, дружини Яня Вишатича, до якої приязно ставився Феодосій Печерський, але вона тяжіє більше до релігійного образу.

У Київському літописі, акцентованому, як правило, на подіях місцевої історії, жіноцтво представлено багатьма історичними особистостями, проте літературними образами їх назвати

можна лише умовно, бо всі згадки про них мають переважно інформативний характер. Та й для історії більшість із них, за винятком хіба що двох-трьох осіб, особливої цінності не мають, бо занадто мало про них відомо. Тому жінок у Київському літописі можна розглядати здебільшого у зв'язку з їхніми батьками, чоловіками, братами. Найяскравішими жіночими постатями у цьому творі є Ольга Юріївна, дружина галицького князя Ярослава Осмомисла, і Анастасія Ярополківна, княгиня Мінська, яку літописець поважає за її християнське благочестя.

Галицько-Волинський літопис звертає увагу на жінок частіше, ніж «Повість минулих літ» чи Київський літопис. Виявлено, що жіночий світ Галицько-Волинського літопису має, зокрема, іноземне походження, бо, крім історичних постатей Київської Русі (Галицько-Волинського князівства), у ньому йдеться також і про польських, угорських та німецьких королев, герцогинь та ін. Така посиленна увага до жінки у цьому творі пізнього середньовіччя пояснюється збільшенням ролі

жінок в тогочасній історії, коли вони брали участь у політичних справах або й ставали на чолі держави як регенти, або навіть як повноправні спадкоємиці. Помітними жіночими образами Галицько-Волинського літопису є невідома на ім'я мати Данила Галицького та Ольга Брянська, дружина волинського князя Володимира Васильковича.

У києворуських літописах трапляються десятки побіжних згадок про жінок – з приводу весілля чи смерті, проте вони можуть становити інтерес хіба що для істориків, але не для літературознавців.

У створенні образів жінок історичного типу автори рідко користувалися художніми засобами, описами зовнішності чи особистих почуттів. Як правило, записи про них носять лаконічний інформативний характер.

У “Києво-Печерському патерику” також зустрічаються історичні постаті жінок, як, наприклад, Гертруда Польська, дружина князя Ізяслава, а також Предслава, сестра Ярослава Мудрого, згадана й у “Повісті минулих літ”. Згадки про цих жінок мають суто інформативний характер, їхні образи тяжіють до історичного типу.

Жіноча тема знайшла своє відображення і в “Повчанні дітям” Володимира Мономаха, де він заповідає нащадкам любити своїх жінок, та не коритися їм, а також згадує на початку твору свою матір — візантійську царівну з роду Мономахів, хоча й не повідомляє її імені.

Підрозділ **2.2. “Літературний тип грішниці”** покликаний був виявити та проаналізувати образи грішниць, які траплялися у давніх українських текстах. Цей тип репрезентований лише двома прикладами з “Києво-Печерського патерика”: образ жінки, яка намагалася звабити, а потім мучила преподобного Мойсея Угриня, а також спокусниця святого Варлаама.

Перша з них являє собою один з найбільш ґрунтовних, яскравих і літературно-художніх образів у давній українській літературі загалом. Автор не шкодує похмурих барв у зображенні

лиходійств цієї польської пані, яка будь-що забажала зробити свого полоненого, руського юнака Мойсея Угрина, своїм коханцем. Та оскільки він заприсягся служити Богу і тримати своє тіло й помисли у чистоті, то стійко відмовляв їй, а вона наказувала спочатку морити його голодом, потім щодня бити, аж поки не покалічила. Зрештою, Мойсей повернувся до Києва, де став ченцем у Києво-Печерському монастирі. Для створення образу знавіснілої мучительки автор використовує опис її зовнішності, розповідає про її вчинки і думки, уводить пряму мову, показує її ставлення до інших осіб, а тих осіб – до неї. Цю жінку згадав також і автор Густинського літопису, коли писав про заколоти у Польщі через гоніння Болеслава Хороброго на духовенство. Під час цих бурхливих подій, як зазначає літописець, вбили і ту жінку, яка мучила преподобного Мойсея Угрина.

Другий образ грішниці у “Патерику” - це жінка, яка спокушала святого Варлаама. Він хотів піти в монастир, але батько забороняв йому, намовивши жінку Варлаама спокусити його. Той здогадався про намір свого батька і не піддався. Образ цієї жінки не такий яскравий, як образ мучительки Мойсея Угрина, до того ж їй притаманна несамостійність у поведінці. Невідомий автор не знайшов виразних засобів її літературного зображення.

У підрозділі 2.3. — “Релігійний тип жінки” акцентовано увагу на жіночих образах української середньовічної літератури, які мають духовно-релігійний характер. Об’єктом уваги тут є Києво-Печерський патерик, “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона і “Повість минулих літ”.

Найяскравішим образом релігійного типу постає мати Феодосія Печерського, яка виявляла гнівний спротив релігійним нахилам свого сина, намагалася долучити його до світського життя, не пускала до монастиря, але зрештою, зрозумівши, що її син не відступить від своїх намірів, змирилася з ними і, щоб бути завжди поруч із Феодосієм, також стала черницею. А ще повідомляється, що саме мати Феодосієва розповіла одному з братів про його дитинство, а він, у свою чергу, розповів про це Несторові, автору «Патерика», який і записав усе з його слів. З’ясовано, що у створенні цього образу застосовано середньовічні принципи зображення історичних персонажів: художнє узагальнення, алегоричність, притчевий характер оповіді. Автор приділяє увагу не тільки вчинкам матері Феодосія, а й її зовнішності, почуттям і думкам, проте не називає її власного імені.

Яскравим образом у Києво-Печерському патерику є також дружина воєводи Яня Вишатича Марія, яку за праведність любив Феодосій Печерський і заповів їй бути похованою поруч з ним. Ця історія знайшла своє відображення також і в “Повісті минулих літ”. Образ праведної жінки Яня Марії згадується лише у зв’язку з пророцтвом Феодосія Печерського, однак тут показано, що саме такі жінки, благочестиві й тихі, які дотримуються заповідей Господніх, живуть у мирі і злагоді, можуть сподіватися на благословення святого, а значить — на спокій після смерті.

Ще один жіночий образ Патерика – це бідна вдова, яку захистив від жорстокого судді

Феодосій Печерський. Загалом образ удовиці тут є засобом глибшого розкриття образу самого Феодосія Печерського, який був заступником нужденних. Проте образ убогої вдовиці, яку несправедливо кривдять, досить типовий для усної словесної традиції, тож можна припустити, що до життя святого Феодосія Печерського він потрапив з фольклору.

Окрім цього, традиційним для давньої української літератури є образ Діви Марії. Одним з таких прикладів є образ Богородиці у “Слові про Закон і Благодать” митрополита Іларіона. Автор звертається до постаті Діви Марії і в основній частині твору, і, зокрема, у “Молитві”, яку зазвичай зараховують до складу “Слова”. Ці апеляції до образу Діви Марії покликані підкреслити велич християнської віри.

Підрозділ **2.4. “Образ княгині Ольги”** присвячений аналізу згадок про княгиню Ольгу та її характеристик у творах середньовічної української літератури. Вона є однією з найвидатніших жінок в історії України, а у давніх текстах виступає як історична, так і релігійна особа, тому її образу у дослідженні відведено особливу увагу. Об'єктом студій тут були такі твори: “Похвала князю Володимирі” Якова Мніха, “Повість минулих літ”, “Слово про Закон і Благодать” і “Моління” Данила Заточника.

Перший твір про княгиню Ольгу в давній українській літературі належить перу легендарного Якова Мніха, автора «Похвали князю Володимирі», куди і входить «Похвала» його бабці Ользі. На відміну від літописного оповідання про княгиню Ольгу у “Повісті минулих літ”, у “Похвалі” вона постає виключно як релігійний образ святої. У цьому творі відсутні широкі відомості про її долю до хрещення, сказано лише, що після смерті чоловіка свого Ігоря, князя руського, посвячена була Божою благодаттю і в серці сприйняла Божу благодать.

Важливе місце у “Похвалі княгині Ольги” займає оповідання про її нетлінні моці, які лежать у кам'яній церкві пресвятої Богородиці, побудованій її внуком Володимиром. За свідчення автора, у гробниці Ольги є віконце, крізь яке люди можуть бачити її тіло, котре не піддається руйнуванню часом. З огляду на стиль автора, пам'ять про княгиню Ольгу була ще свіжою, а те, що тіло її на той час ще лежало спокійно у церкві, свідчить про написання твору не пізніше схилу XI століття, ще до запеклої боротьби руських князів за великокнязівський престол, коли Київ піддавався нападам і розоренню. Також у творі Якова вперше зустрічається відоме висловлювання щодо Ольги: “Тілом жінка була, але чоловічу мудрість мала”. У створенні образу Ольги автор вдався до опису її поведінки, висловив своє ставлення до першої християнки на Русі.

Митрополит Іларіон у своєму “Слові про Закон і Благодать” порівнює християнську діяльність на Русі Ольги і Володимира з діяльністю перших візантійських монархів-християн — Костянтина та Елени.

Сюжет про Ольгу в «Повісті минулих літ» є в певному розумінні першою спробою створення її канонічного життя, бо ж твір писався приблизно через сто п'ятдесят років по смерті княгині,

коли вона вже вважалася блаженною. Саме тому помітна очевидна строкатість оповідання про неї, коли автор, намагаючись возвеличити вплив на людину християнської віри, зображує Ольгу-язичницю мало не дияволицею, яка не знає міри в жорстокості, коли розправляє з древлянами. Схожа тенденція наявна у літописному оповіданні про її онука — князя Володимира. Також у творі присутні часові неточності й алогізми, згідно з якими, Ольга більше сорока років у шлюбі не мала дітей, і лише за кілька років до загибелі чоловіка народила спадкоємця. Незважаючи на змістовність оповіді про Ольгу у “Повісті”, вона має досить лаконічний характер порівняно з творами пізнішого періоду, зокрема житіями.

У фрагменті “Моління” Данила Заточника про жінок, де він робить різкий випад проти них, вважаючи їх причинами усіх нещасть в житті чоловіка, Ольгу, натомість, згадує шанобливо, пишучи, що князь Святослав — син Ольги, підкреслюючи цим її особливий статус. Ольгу Данило Заточник сприймав не як жінку, а як княгиню і правительку.

У підрозділі 2.5. **“Семантика образу жінки у “Слові о полку Ігоревім”** з погляду найновіших досліджень про видатну пам’ятку давньої української літератури розглядаються жіночі образи, зокрема центральний у цьому творі – образ Ярославни, а також образ Глібівни, дружини Всеволода Святославича, і невідомої на ім’я матері князя Ростислава, який потонув у річці Стугні. Встановлено, що жіночі образи у «Слові о полку Ігоревім» відіграють ключову роль, бо символізують художній модус рідного дому і Батьківщини, яку покинули напризволяще чоловіки.

Зокрема, висловлено припущення, що Ярославна у своєму “замовлянні”, випрошуючи милості у сонця, вітру, води (Славутича), не звертається до землі тому, що за неї це вже зробив автор “Слова”, який у попередньому фрагменті звертався до земних володарів — руських князів, які не відгукнулися на його заклик. Також можливе й інше пояснення: оскільки Ярославна, як і інші жінки, згадані у творі, сама символізує собою образ землі, тому вона її й не згадує. Окрім того, земля — сила пасивна, сама вона не може врятувати князя Ігоря, і через це княгиня звертається до інших, активних сил природи, дорікаючи їм за бездіяльність і таким чином спонукаючи до дій.

Ярославна може символізувати й Діву Марію, бо одразу після її звернення до сил природи князь Ігор чудесним чином рятується з полону, і перше місце, куди він прямує після повернення додому, — церква Борогодиці Пирогощі у Києві. Діва Марія сама не творить дива, але благає Господа про заступництво, і він прислухається до неї, так само, як і Ярославна, котра сама не здатна була захистити свого чоловіка, тому прикликала на допомогу силу рідної землі. Тож в образі Ярославни простежуються триєдині риси вірної дружини, землі-матері, а також Богородиці — небесної матері і заступниці всіх смертних.

ЛІТЕРАТУРІ” спрямований на дослідження типів жіночих образів у творах української літератури XVI – XVIII ст. Серед жіночих образів, які трапляються у текстах цього періоду, виділено історичний тип, тип великих грішниць, окремо йдеться про образ княгині Ольги, а також охарактеризовано жіночі образи у віршах Климентія Зиновієва. До уваги бралися твори Станіслава Оріховського, “Історія про одного папу римського”, Густинський літопис, “Хроніка з літописців стародавніх” Феодосія Софоновича, “Синопис Київський”, “Літописець” Леонтія Боболинського, твори Климентія Зиновієва, “Історія русів”.

У підрозділі **3.1. “Жінки в історичній прозі”** систематизовано жіночі образи за історичним типом зображення. Найбільше їх зустрічається у літописах. Виявлено, що у творах цього періоду йдеться як про українські, так і іноземні історичні персоналії, що свідчить про намагання літописців подати широку панораму українського життя на тлі європейських реалій давнини. Відзначено, що бароковий характер цих літописів наклав певний відбиток на трактування образів жінок, запозичених із попередніх хронографічних творів, які були джерелом для них.

Проаналізувавши жіночий світ Густинського літопису, його можна без перебільшення назвати «зарубіжним», бо значна частина жіночих постатей цього твору, які раніше у давніх українських творах не зустрічалися, є іноземними – від цариць стародавнього світу до московських княгинь. Якщо взяти до уваги постаті, запозичені з літописів Київської Русі, то можна помітити тенденцію своєрідного «розширення кордонів» у давній українській літературі, коли хроністи не лише концентрувалися у вузьких межах історії держави, про яку вони писали, а й долучали до свого зведення й факти історії загальносвітової.

Таким чином, у Густинському літописі знайшли місце жіночі постаті, які не мали до української історії ніякого стосунку – венеційська княгиня Аргіра, дружина Мартіна Лютера Катерина фон Бора та ін. У створенні образів літописець загалом обмежувався стислим інформативним стилем повідомлення, проте широко використовував особисту оцінку, тому у його тексті легко помітити, до кого з жінок він ставився схвально, а кого, навпаки, засуджував, як, наприклад, польських королев Риксу Лотарингську і Христину фон Бабенберг за надмірне втручання у справи своїх чоловіків.

Належну увагу жіночим особам приділяє Феодосій Софонович у своїй “Хроніці з літописців стародавніх”. Завдяки його твору давня українська література збагатилася жіночими образами, які більше ніде не зустрічаються, як, наприклад, польська панна Ванда чи французька королева Катерина Медічі. Крім цього, заслуга Софоновича полягає і в тому, що він, намагаючись зберегти максимальну історичну об’єктивність у своїй хроніці, розширив межі описуваних ним подій. Проте у деяких випадках це призвело до відсутності авторської оцінки тієї чи іншої події або особистості, відтак чимало жінок у його літописі залишилися безликими.

Жіноча тематика є однією з провідних у творах Станіслава Оріховського “Про турецьку

загрозу” і “Напучення королю Сігізмунду Августу”, бо ж від жінки, на думку письменника, багато в чому залежить добробут і суспільний статус чоловіків, особливо якщо йдеться про володаря. Автор згадує чимало жінок – історичних осіб, більшість із яких називає на ім'я і дає конкретну характеристику. Серед кола згаданих ним жінок трапляються імена Бони Сфорца, Барбари Радзивілл, Софії Гольшанської, Ельжбети Грановської, Ізабелли Ягеллонки та інших, які не зустрічаються у інших творах давньої української літератури. Однак тут вони не постають як узагальнені образи, бо підпорядковані думці автора про вигідний чи не вигідний королівський шлюб. Названі твори позиціонують Станіслава Оріховського як людину нового часу, з прогресивними поглядами, тому жінка у нього змальована не як другорядна особа, а як повноправний член суспільства.

В “Історію русів” потрапила незначна кількість жіночих образів історичного типу. Виявлено, що більшість жінок, згаданих тут, мають стосунок до російської історії – це або московські царівни та цариці XVI – XVII ст., або російські імператриці XVIII ст. Найяскравішими можна назвати Ганну Чаплинську, Семіру, дружину легендарного Івана Богуславця з однойменної думи, гетьманшу Анастасію Маркович, царицю Прасковію Федорівну, яку запроторили до монастиря, а також Єлизавету Петрівну, якою захоплюється невідомий автор. Іноземних жіночих історичних постатей автор майже не згадує, за винятком хіба що польської королеви Ядвіги. З'ясовано, що хоча коло жіночих персонажів «Історії Русі» й обмежується українками та росіянками, але переважна більшість згаданих у цьому творі жінок не фігурувала у попередніх творах давньої української літератури.

У підрозділі 3.2. **“Образи великих грішниць”** акцентована увага на жіночих образах, які тяжіють до типу грішниць. Об'єктом дослідження у цьому підрозділі є анонімна “Історія про одного папу Римського”, “Хроніка” Феодосія Софоновича, “Історія русів”, а також Львівський літопис, Острозький літописець і вірш “Лямент міщан острозьких”.

В “Історії про одного папу римського” йдеться про те, як у результаті підступних хитрощів якийсь Петро Гугнявий став папою римським і привів з собою дівчину на ім'я Стефанія, яку обрали папою після його смерті. Але коли вона пішла святити воду на Богоявлення, то несподівано для присутніх розродилася, чим і викрила себе. З того часу, як пише автор, воду на Богоявлення не святять, а кожного папу перевіряють на належність до чоловічої статі.

Українізований образ Стефанії бере свій початок від легенди про Іоанну, яка начебто посідала папський престол у IX чи X столітті. Історичне підґрунтя переказу про папесу Іоанну і її перенесення в українську літературу під ім'ям Стефанії багате на широке коло різноманітних цікавих подій і суперечливих постатей. Твір побудовано на символіці, покликаний розвінчати культ святості папи римського – у контексті полемічної літератури того часу (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Засобом десакралізації папства і став образ жінки, яка несправедно

посіла папський престол, поставши в очах православних як велика грішниця.

Ще одним яскравим образом грішниці у бароковій літературі є Анна-Алоїза Ходкевич, дочка князя Олександра Острозького, яка через свої релігійні переконання наказала перепоховати свого батька за католицьким обрядом, а також влаштувала гоніння на своїх православних підданців. Аналіз історико-літературного образу Анни-Алоїзи на основі Львівського літопису, Острозького літописця і «Ляменту міщан острозьких» дав змогу з'ясувати, що Анна-Алоїза має у цих творах різко негативну характеристику через її гоніння на православних християн у часи запровадження Брестської унії. Можливо, саме завдяки цьому володарка Острога привернула увагу письменників, які у яскравих барвах змалювали її лиходійства, оповівши про її вчинки із сатиричним пафосом, віднісши її до гріховних осіб. Наприклад, в „Острозькому літописці” вона навіть не названа на ім'я, що свідчить про негативне ставлення до острозької пані.

До грішниць віднесено царівну Софію Олексіївну, яка була регентом при своїх малолітніх братах Івані та Петрі, влаштувала змову проти них, щоб захопити престол, про що йдеться в “Історії русів”. Автор «Історії Русів» показав царівну Софію такою, як її тоді прийнято було бачити – змовницею, проте якоїсь особистої оцінки там подіям він не дає, а сам характер оповіді стислий і лаконічний.

У “Хроніці” Феодосія Софоновича також відображені дві лиходійки — дружина польського князя Попеля Другого і Христина, дружина польського короля Владислава Вигнанця. Обидві вони заслужили негативну оцінку автора через те, що намагалися керувати своїми чоловіками, організовували у зв'язку з цим підлі інтриги та чвари, що зрештою призвело до безславного падіння і одного, і другого. У випадку з Христіною, автор використовує опис її вчинків, а також дає власний коментар подій, а дружині Попеля Другого вкладає у уста пряму мову, вдаючись до засобу самохарактеристики.

Підрозділ **3.3. “Княгиня Ольга у бароковому тексті”** присвячений дослідженню барокових творів, у яких відображене життя княгині Ольги: “Густинський літопис”, “Хроніка” Феодосія Софоновича, “Синопис Київський”, “Літописець” Леонтія Боболинського і “Житіє святої Ольги” Дмитра Туптала.

З'ясовано, що на образ Ольги у текстах XVII століття, зокрема у житіях, а також у “Синаписі Київському” вплинула розповідь про неї у “Ступеневій книзі”, створеній у другій половині XVI ст., в часи правління московського царя Івана IV Грозного.

Життєпис першої руської княгині-християнки у Густинському літописі загалом повторює її літописну біографію з “Повісті минулих літ”, щоправда, у дещо спрощеному вигляді. Тут наявні незначні відмінності, які вказують не так на особливе трактування літописцем образу Ольги, як на виправлення, з погляду літописця, неточностей у попередньому джерелі, що стало основою для обробки легенд про київську княгиню.

Розповідь про Ольгу у “Хроніці” Софоновича збігається з давнішими літописами, зокрема з “Повістю минулих літ”, хоча очевидним є вплив житійної літератури та іноземних джерел, що послужило основою для створення самобутнього варіанту образу Ольги у тогочасній українській історіографічній літературі. Лаконічність викладу свідчить про індивідуальний стиль автора, а не про недостатню повагу і захоплення історичною особою. У третій частині “Хроніки” (“Про землю Польську”) Софонович порівнює княжну Ванду, дочку легендарного князя Крака, яка так само мудро правила польськими землями, з руською княгинею Ольгою.

Аналізу тексту образу княгині Ольги у “Синописі Київському” свідчить про те, що на змалювання княгині вплинули як давні літописи, так й життя, створені за доби Бароко. Простежено, що образ Ольги у “Синописі” є одним із найгрунтовніших і найбільш виразних з літературного погляду серед давніх українських пам'яток. Зокрема, у творі виявлено тенденції нового часу, а саме — у зображенні Ольги автор переніс свідомість книжника другої половини XVII століття на події X століття. На це вказує не лише використання слова “государь”, а й те, що Ольга постає тут не стільки княгинею-месницею, скільки вдовою, матір'ю, яка змушена захищати спадок свого сина від посягань ворогів. І хоча Ольга в “Синописі” зображена на рівні з князями-чоловіками, все ж чернеча свідомість автора простежується у звуженні часу правління Ольги як регента всього до п'яти років. Також з'ясовано, що у розповіді про Ольгу є натяки на її особисті почуття і думки, що було відсутнім у середньовічних текстах. Зроблено висновок, що така любов і повага автора до княгині пояснюється його бажанням підкреслити могутність Київської держави, на відродження якої він помилково покладає надії після об'єднання з Московським царством.

“Літописець” Леонтія Боболинського, українського літератора кінця XVII – початку XVIII ст., в основному переповідає історію Ольги за “Синописом Київським”, яким він, очевидно, користувався. Водночас вказано на деякі авторські інвенції та літературні нюанси у зображенні княгині Ольги. Зокрема, автор детальніше описує мотиви і підготовку древлян до вбивства Ігоря, який їх пригноблював, вказує, що древлянський князь Низкня особисто вбив його. А також, на відміну від “Синописа”, в якому час правління Ольги скорочено до п'яти років, Боболинський навпаки, розширює його майже до двадцяти.

В агіографічному творі початку XVIII ст. «Житіє святої Ольги» Дмитра Туптала до уваги бралися особливості формування образу Ольги як літературного персонажа, з урахуванням особливостей творення традиційного образу святого в українській літературі доби Бароко. З'ясовано, що постать княгині Ольги у цьому агіографічному творі являє собою високохудожній літературний образ, створений з використанням таких чинників, як портретна характеристика, зображення внутрішнього світу, експлікація богоугодних вчинків тощо. Образ розгортається на тлі традиційної схеми, що властиво українській житійній прозі.

Княгиня Ольга також принагідно згадується в “Історії русів”, але цей твір розгорнутої оповіді

про неї автор не подає.

Підрозділ 3.4. “Жіночі типи у віршах Климентія Зіновієва” покликаний дати уявлення про те, як змалював жінок у побутовому середовищі український поет кінця XVII – XVIII ст. Климентій Зіновійв. Він присвятив жіночий темі окремий розділ, який називається “Про жінок, усякого їхнього чину, тобто про добрих і про лихих” і налічує близько тридцяти поезій. Проте до цього циклу віршів можна зарахувати й більше десятка творів про чоловіків, розділ про яких йде одразу за жіночим і логічно продовжує його.

Поет представив у своїх віршах широке коло різноманітних ситуацій, які трапляються у житті жінок, а також їхніх характерів. У вірші “Про злих жінок, щоб до них ніколи не мати віри” нагадує відповідний фрагмент з “Моління” Данила Заточника XII століття, де автор, йдучи за християнським трактуванням жіночого начала, так само застерігає від згубного впливу жінок. Схожі мотиви простежуються у вірші Климентія “чоловічого” циклу “Про чоловіка окаянного того, в якого жона старшує, а не він сам, муж”, де автор, застерігає нерозважливих чоловіків не довіряти своїм підступним дружинам, які можуть підсипати їм отруту в їжу.

На перший погляд видається, що Климентій вкрай негативно ставиться до жінок, бо ж і зображує здебільшого “злих жон”. Але насправді він торкається різних сторін їхньої вдачі. У вірші “Про жінок-удів” він пише про чесних вдовиць, які після смерті свого чоловіка не вийшли вдруге заміж і не завели коханців, а тримають своє тіло і помисли у чистоті до самої смерті. В іншому вірші поет дорікає батькам, які видають заміж юну дочку за набагато старшого на неї чоловіка. Климентій вважає, що щастя у таких шлюбах не буде. Зіновійв скептично ставиться як до одружень у занадто ранньому віці (“Про батьків, що єднають шлюбом дітей своїх вельми в малих літах передчасно”), так і у поважному (“Про старих дідів, що женяться, і про старих баб, що заміж ідуть”).

Климентій Зіновійв неприхильно ставиться до батьків, які змушують одружуватися без любові, висловлює думку про те, що не тільки дружина для чоловіка, а й чоловік для жінки має бути “милим”.

Аналіз цієї групи творів Климентія Зіновієва дає підстави стверджувати, що хоч він був “дитям свого часу”, як його назвав І. Франко, а до того ще й ченцем-священиком, погляди на жіноцтво мав не консервативні, що свідчить про високий рівень освіти, морального виховання і багатого життєвого досвіду поета. Виявлено, що у своїх творах Климентій відходить від усталених в епоху Середньовіччя норм трактування жінки як гріховної особи та додатку до чоловіка, а відводить їй місце поряд із чоловіком, у більшості випадків судить їх однаково, незважаючи на те, що нерідко апелює до Святого Письма і висловлює стереотипні тези минулих епох. З огляду на це можна припустити, що вірші на жіночу тему писалися в різні роки і за різних обставин, а відтак і переконання поета могли змінюватися.

У ВИСНОВКАХ констатовано, що жіночі образи у давній українській літературі малодосліджені. Окремим жінкам Середньовіччя та Бароко присвячувалися історичні праці, але як літературні персонажі вони цілісно ще не вивчалися. Причину цього треба шукати у відповідному ставленні у давні часи до жіноцтва, яке зрідка потрапляло у коло уваги літописців чи інших книжників, бо не відповідало ідейному спрямуванню і специфіці давніх творів, присвячених здебільшого князям-чоловікам або духовно-релігійним особам. Проведений аналіз жіночих образів у давньому письменстві XI – XVIII ст. дає змогу зробити такі висновки.

У творах середньовічного періоду української літератури, коли набув поширення жанр літописання, переважав історичний тип жінки. Як правило, це були особи з княжої родини або ж іноземні королеви, принцеси тощо. Здебільшого згадки про них у літописах обмежувалися короткими повідомленнями про певні події, що їх стосувалися. У цих літописних повідомленнях або ж оповіданнях рідко зустрічалася авторська оцінка тієї чи іншої особи, а також опис її зовнішності, який лише у деяких випадках обмежувався описом краси цієї жінки. Крім опису вчинків чи дій історичного персонажа, транспонувалася і пряма мова, на основі чого читач міг судити про жіночий характер, життєву позицію тощо.

Одним з небагатьох винятків серед історичних персонажів була княгиня Ольга, образ якої, починаючи з “Похвали князю Володимирі” Якова Мніха і “Повісті минулих літ”, оброблявся літературно, оскільки розповіді про неї оснащені художніми прийомами зображення. Варто зазначити, що княгиня Ольга і пізніше у давніх творах зображувалася винятково позитивно.

Другий тип, який можна виділити у середньовічній літературі — це релігійний образ жінки. Сюди входять історичні або ж імовірні історичні персоналії, вчинки і дії яких виражали ставлення до християнської віри. Таким яскравим жіночим образом є матір Феодосія Печерського, чия літературна біографія змістовно викладена у Києво-Печерському патерику, Житії Феодосія. Засобами створення образу тут є опис її зовнішності, вчинки та думки героїні, пряма мова, її особисте ставлення до сина, авторська оцінка її поведінки. Жіночі образи релігійного забарвлення зустрічаються і у творах історичних, зокрема у “Повісті минулих літ”.

Третій тип жінки в українській середньовічній літературі — це образ жінки-грішниці. Виділяється постать невідомої на ім'я полячки – мучительки і спокусниці преподобного Мойсея Утрина з Києво-Печерського патерику. Цій жінці, як і матері Феодосія Печерського, на сторінках Патерику приділено чимало уваги, а її образ створений за допомогою опису зовнішності, вчинків, прямої мови, внутрішніх монологів, її ставлення до головного героя твору Мойсея Утрина, а також різко негативної оцінки, яку дає їй агіограф. Хоча це яскраво виражений образ лиходійки, його можна віднести і до релігійного типу, бо зустрічається він у житійному творі і має християнський підтекст.

Окремо від історичних та релігійних типів жінок в українській літературі Середньовіччя стоять образи жінок у “Слові о полку Ігоревім”, найпомітнішим з яких є образ Ярославни. Образ жінки у “Слові” тяжіє до фольклорного і має символічну паралель з образом землі-матері, Русі. Основним засобом створення образу Ярославни є її монолог-замовляння, з яким вона звертається до природних сил, випрошуючи захисту своєму чоловікові. Цей монолог (пряма мова) сповнений почуття любові і відданості коханому-ладо, що і надає образу зворушливого ліризму. “Слово”, на жаль, не має аналогів у давній українській літературі, а отже, неможливо стверджувати, чи була на Русі традиція ліричного зображення жінки.

У ренесансній та бароковій українській літературі трапляються здебільшого ті самі типи жінок, що й у середньовічній. Більшість жінок історичного типу, відомих із середньовічних літописів, зустрічаються й у літописах XVII – XVIII століть. Але у них з'являється певна кількість нових постатей. Густинський літопис, наприклад, характерний тим, що поряд з подіями вітчизняної історії оповідає про події загальноєвропейські, через що у цьому творі згадуються жінки, зовсім не причетні до української історії, як, скажімо, дружина Мартіна Лютера Катерина фон Бора або ординська ханша Тайдула. У літописі помітніше, ніж у попередній традиції, виражається ставлення автора (авторів) до зображуваного жіночого персонажа. У частині “Хроніки” Феодосія Софоновича, присвяченій історії Польщі, згадано польських княгинь, королев, принцес. Засобами створення образів у цих літописах, окрім авторських оцінок, є зображення вчинків тієї чи іншої особи та передавання їхньої прямої мови. Цікавою з погляду новизни образів є також “Історія русів”, де автор приділяє пильну увагу жіночим персоналіям російської історії XVII – XVIII ст., зокрема імператрицям. Тут наявна авторська оцінка майже кожній з жінок – на додачу до досить широкого як для літопису опису їхнього життя, вчинків тощо.

Характерною рисою барокових літописів, а також ренесансних творів (наприклад, промов та послань Станіслава Оріховського) є те, що у них згадана значна кількість жінок, які не просто були дружинами чи дочками правителів, а й активно втручалися у державні справи або навіть самі успадковували трон. Проте ставлення до таких жінок було різне: якщо чоловік чи син цієї правительки був шанованим князем чи королем, то ця повага поширювалася і на неї, а якщо він був володарем нікчемним, тираном абощо, вина перекладалася на жінку чи матір, яка його розбестила.

Літературний тип грішниць у бароковій літературі межує з історичним типом. Грішниць і лиходійок тут можна виділити завдяки не тільки їхнім вчинкам, а й за різко негативним ставленням автора до цієї особи. Найпомітнішими образами цього типу можна назвати невідому на ім'я дружину Попеля Другого, папесу Стефанію, Агнесу фон Бабенберг, Аргіру, Софію Олексіївну та ін. Але найбільш ґрунтовним образом лиходійки в бароковий період була постать острозької княжни Анни-Алоїзи, ревної католички і гонительки православних, чия біографія зафіксована у

Львівському й Острозькому літописах, а також в анонімному вірші “Лямент міщан острозьких”. Жоден з авторів цих творів не скупився на негативні барви у зображенні цієї історичної особи, яка за масштабністю виділяється з-поміж усіх жіночих образів української літератури цього періоду, за винятком хіба що княгині Ольги.

Образ княгині Ольги, широко представлений у середньовічній літературі, активно продовжував літературно оброблятися й у подальші віки. Величезний вплив на бароккові твори про Ольгу справило “Житіє княгині Ольги” зі “Ступеневої книги”, створеної у середині XVI ст. духівником московського царя Івана Грозного. Літописці й агіографи, які зверталися до постаті княгині Ольги вже після 1654 року, спиралися на цей твір, де були зібрані воедино всі легенди й літописні згадки про неї. Щоправда, у Густинському літописі, так само, як і у “Хроніці” Софоновича, цього впливу не помітно, там радше скомпільовані фрагменти з “Повісті минулих літ” про княгиню Ольгу та з іноземних літописів, зокрема з “Хроніки європейської Сарматії” Олександра Гваньїні. Найяскравіше з історичного боку образ Ольги представлений у “Синописі Київському”, де автор, ознайомлений з багатьма джерелами, створює не так історичний, як літературно-художній образ Ольги, використовуючи портретну характеристику княгині, розповідаючи про її вчинки, думки та почуття, вносячи у текст пряму мову, публікуючи ставлення Ольги до інших персонажів і їхнє ставлення до неї, а також вдаючись до авторського коментаря. Текст оповідання про Ольгу з “Синопису” трохи пізніше майже дослівно повторив Леонтій Боболінський у своєму “Літописці”. З агіографічних українських творів про Ольгу найвідоміше Житіє святої Ольги з праці “Четъї-мінеї” Дмитра Туптала (перша половина XVIII ст.), де автор фактично дає скорочений варіант Життя Ольги зі “Ступеневої книги”.

Ще один тип жінки в українській бароковій літературі – лірично-побутовий. Він представлений у віршах Климентія Зиновієва, присвячених жінкам, чоловікам і родинним справам. У своїх творах Климентій Зиновійв звертався до найрізноманітніших випадків з життя жінок, особливостей їхніх характерів і побутових звичок. Хоча на перший погляд може здатися, що поет продовжує мізогінну традицію щодо трактування жінки як гріховної і небезпечної для чоловіка особи (як це подано, наприклад, у “Молінні” Данила Заточника), але насправді у багатьох віршах Климентій висловлює своєрідні помірковані і часом навіть прогресивні погляди на питання шлюбу, материнства, стосунків у сім’ї тощо. Якщо ж поет різко засуджує жінку, то за ті ж гріхи і вчинки він так само засуджує і чоловіка, а також вважає, що добра і благовірна жінка заслуговує від свого чоловіка поваги і довіри. Літературний арсенал у зображенні жінок у Зиновієва скупий, у текстах віршів переважає описовість, але тут відсутні жіночі портрети та індивідуальні характеристики.

Здійснена у дисертації робота підтверджує, що тема жіноцтва у давній українській літературі представлена вагомо, образи жінок мають свої особливості, характерні риси і типологію. Водночас у розробці цієї тематики існує наукова перспектива, оскільки її результати можуть бути

використані у гендерних, культурологічних та соціологічних студіях.

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ:

1. Щербак О. Особливості трактування особистості жінки у духовно-релігійному творі («Києво-Печерський патерик») / Олена Щербак // Слово і час. — 2014. — № 5. — С. 78 – 82 (0, 5 др. арк).
2. Щербак О. Жінки у Густинському літописі / Олена Щербак // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2014. — № 5 (77) — С. 282 – 291 (0, 7 др. арк).
3. Щербак О. Жіночі постаті та їхня історична роль у Галицько-Волинському літописі / Олена Щербак // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2014. — № 6 (78). — С. 305 – 311). (0, 6 др. арк)
4. Щербак О. Образ Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич у давній українській літературі / Олена Щербак // Журнал Люблінського університету Марії Кюрі-Складовської “Spheres of culture”. — 2014. — № 7. — С. 161 – 169 (0, 7 др. арк.).
5. Щербак О. Жінки у “Польській” частині “Хроніки” Феодосія Сафоновича / Олена Щербак // Журнал Люблінського університету Марії Кюрі-Складовської “Spheres of culture”. – 2014. — № 9. — С. 32 – 40 (0, 6 др. арк.).
6. Щербак О. Образ княгині Ольги у “Житті святої Ольги” Дмитра Туптала / Олена Щербак // Вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. — 2014. — № 41. — С. 181 – 189 (0, 4 др. арк).
7. Щербак О. (у співавт.). Фрагмент “Моління” Данила Заточника про жінок / Олена Щербак // Слово і час. — 2015. — № 1.— С. 83 – 87 (0, 4 др. Арк).
8. Щербак О. Семантика образу жінки у “Слові о полку Ігоревім” / Олена Щербак // Слово і час. — 2016. — № 4. — С. 47 — 53.

АНОТАЦІЯ

Щербак О. В. Типологія жіночих образів у давній українській літературі. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 — українська література. — Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Київ, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню типології жіночих образів у давній українській літературі (XI – XVIII ст.). Предметом дослідження є особливості літературної репрезентації жіночих образів у творах різних жанрів та специфіка їхньої художньої трансформації впродовж

усього розвитку давнього письменства.

У дослідженні вперше запропоновано цілісний дискурс жіночих образів, створених в конкретних історичних, соціально-побутових та релігійно-моральних умовах. Окреслено таку типологію образів жінок у давніх творах: історичний тип, релігійний тип, тип жінки-грішниця, соціально-побутовий, лірично-побутовий типи. Відзначено, що між цими типами немає чіткої межі, вони нерідко поєднуються, переплітаються. Встановлено певну відмінність між зображенням жінки у середньовічній літературі та у пам'ятках доби Бароко. Вказано на домінуючі засоби літературно-художнього зображення жінок у давніх творах.

Ключові слова: образ жінки, тип, типологія, Середньовіччя, Бароко, трансформація, літературний варіант, характер, зображення.

АННОТАЦІЯ

Щербак Е.В. Типология женских образов в украинской древней литературе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. — Институт литературы им. Т. Шевченка НАН Украины. — Киев, 2016.

Автор диссертации исходит из того, что образы женщин в древней украинской литературе (XI – XVIII вв.) до сих пор недостаточно исследованы. Причиной этому была идейная направленность и литературная специфика древних произведений, посвященных в основном мужчинам-правителям или мужчинам религиозно-церковного сословия.

В литературных произведениях средневекового периода преобладал исторический тип женщины, наиболее ярко проявивший себя в летописной прозе. «Повесть временных лет» и другие тексты воспроизвели образ княгини Ольги, который выделяется среди прочих женских образов не только Средневековья, но и эпохи Барокко. В этом образе присутствует как светская сторона личности, так и религиозная. Именно религиозный тип женщины представлен в Киево-Печерском патерике (мать Феодосия Печерского). Тип женщины-грешницы изображен в том же Патерике – это безымянная полячка, которая соблазняла и мучила преподобного Мойсея Угриня. Её образ создан при помощи описания внешности, поступков, прямой речи, резко негативной оценки, которую дает ей автор произведения.

В ренессансной и барокковой украинской литературе изображены в основном те же типы женщин, что и в средневековой. Большинство женщин исторического типа, известных из самых древних летописей, встречаются и в летописях XVII – XVIII вв. (Густынская летопись, «Хроника» Феодосия Софоновича, «Синописис», «История руссов» и др.), но уже в других вариантах и литературных трансформациях. Добавляются новые образы, преимущественно это личности из

западноевропейской истории. Отношение авторов к женским образам было разным: если муж или сын этой женщины был князем или королем, то уважение к ним распространялось и на женщину, а если обладатель власти был плохим, то его вина переходила на мать или жену, которая его развратила (в частности так изображает женщин Станислав Ориховский).

Литературный тип грешниц в барокковой литературе взаимодействует с историческим. О грешницах здесь можно судить не только по их поступкам, но и по резкому осуждению их со стороны автора. Яркими образами этого типа являются безымянная жена Попеля Второго, паписа Стефания, Агнесса фон Бабенберг, Аргира, София Алексеевна и др. Наиболее мрачный образ грешницы представлен в анонимном стихотворении «Лямент міщан острозьких», где автор не скупится на негативные краски в изображении этой личности, которая выделяется среди других образов в древней украинской литературе, за исключением разве что княгини Ольги, которая в барокковых произведениях (летописи, «Житие Ольги» Дмитрия Ростовского) является доминирующим образом.

Лирически-бытовой образ женщины присутствует в стихотворениях Климентия Зиновиева, который посвятил этой теме несколько десятков произведений, составляющих отдельный цикл. Поэт высказывает либеральные взгляды на личность женщины в условиях конкретного социального строя (XVIII век), на ее отношение к браку, детям, мужу, бытовым и социальным условностям и обычаям. Литературный арсенал в изображении женщин у Климентия скуп, здесь преобладает поверхностное описание.

Проведенная в диссертации работа подтверждает, что женская тема своеобразно представлена в древней украинской литературе, образы женщин имеют свои особенности, характеристики и типологию.

Ключевые слова: образ женщины, тип, типология, Средневековье, Барокко, трансформация, литературный вариант, характер, изображение.

SUMMARY

Types of female characters in Ancient Ukrainian Literature. — *A manuscript.*

This work to complete the first level academic degree in Ukrainian Literature, category 10.01.01 — Taras Hryhorovych Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. —Kyiv, 2016.

This thesis work is devoted to the study of the types of female characters in ancient Ukrainian literature (XI — XVIII centuries). The subject of the study is the special aspects of literary representation of female characters in the works of different genres, and the specificity of their artistic transformation throughout the whole period of development of ancient

writing.

The thesis is first proposes the cohesive discourse of female characters that are created in specific historical, social, moral and religious conditions. Thesis defines the following typology of female characters in ancient works: historical type, religious type, sinful woman type, social (and household) type, lyrical (and household) type. It is marked that there are no clear borders between those types, they often unite, blend. Some differences between the portrayal of a woman in medieval literature and in baroque literature are found. Dominant ways of literary and art portrayal of women in ancient works are indicated.

Key words: image of a woman, type, typology, Middle Ages, the Baroque, transformation, literary version, character, portrayal.